

تبیین کاربست مفهوم شفافیت در فضای بناهای زیارتگاهی، گامی در مسیر شناخت الگوی پیشرفت معماری اسلامی ایرانی

مطالعه موردی: سه نمونه (زیارتگاه علی ابن مهزیار اهوازی، امامزاده عبدالله شوشتر، بقعه شاهرکن الدین دزفول (علیهم السلام))

حامد حیاتی^۱، محمد امین عامری^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۰۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۲۴

چکیده:

مفهوم فضا یکی از مهم‌ترین موضوعات معماری است که همواره مورد توجه معماران، نظریه‌پردازان و پژوهشگران قرار گرفته است. این مقاله در راستای بررسی شفافیت ساختار فضایی معماری بناهای زیارتگاهی می‌باشد. هدف این پژوهش تبیین کاربست مفهوم شفافیت در ساختار فضایی بناهای زیارتگاهی بر مبنای الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی است، که بر این اساس زیارتگاه‌های علی ابن مهزیار اهوازی، امامزاده عبدالله شوشتر و بقعه شاهرکن الدین دزفول به عنوان شاخص‌ترین مکان‌های زیارتگاهی خوزستان، به روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب گردید. روش گردآوری اطلاعات پژوهش، به لحاظ نوع نتایج توصیفی-تحلیلی و به لحاظ رهیافت تاریخی-تفسیری است که به شیوه تحلیل گونه‌شناختی و با شیوه گردآوری داده کتابخانه‌ای (اسنادی) و با ابزار نقشه‌خوانی، سندخوانی و فیش‌برداری به تبیین و دسته‌بندی انواع شفافیت در ساختار فضایی بناهای زیارتگاهی بر مبنای الگوی پیشرفت معماری اسلامی ایرانی پرداخته است. این پژوهش نشان دهنده متنوع بودن شفافیت فضایی در معماری زیارتگاه‌ها بر مبنای اصول معماری اسلامی ایرانی است که این کیفیت شفافیت، دارای چهار سطح کالبدی، بصری ادراکی، عملکردی و معنایی در فضای معماری تبیین نمود. در معماری بناهای زیارتگاهی شفافیت معنایی و مفهومی نمود بیشتری دارند، در شفافیت بصری و ادراکی انسان همواره فضا را تعریف شده، ولی بی‌پایان احساس می‌کند، و این شفافیت علاوه بر عملکرد خود سبب تداوم بصری، نورانیت و درک همزمان درون و بیرون فضا می‌شود.

واژگان اصلی: الگوی پیشرفت، معماری اسلامی، شفافیت، ساختار فضایی، بناهای زیارتگاهی، خوزستان.

مقدمه و بیان مسئله

بسیاری از معماران و نظریه‌پردازان معماری ملاک ارزش‌یابی آثار معماری را کیفیت فضایی آنان معرفی می‌کنند. فضای معماری نمایشگر فضای هستی است؛ بنابراین ارزشمندترین شیء اجتماعی و فرهنگی دنیای بشری محسوب می‌شود (نعمتی و شهلانی، ۱۳۹۴: ۷۷). معماری به نیازهای یک جامعه پاسخ می‌دهد؛ بنابراین یک فضای زیارتگاهی قادر به پاسخ در قبال نیازهای متفاوتی و الهی است (Mokhtarshahi, 2009: 47). آرامگاه، پس از مسجد، متداول‌ترین نوع بنای عمومی مذهبی، در معماری اسلامی است. آرامگاه در نسج جامعه و فرهنگ ایرانی ریشه دوانده، کمتر شهری در کشور است که سهمی از چنین بناهایی نداشته باشد (کیانی، ۱۳۸۶: ۵۸). این بناها در هر مکان، عاملی برای اسکان جمعیت، گسترش شهرنشینی و رونق بوده‌اند (هیلن برند، ۱۳۸۹: ۲۷۲). در مواجهه با موضوع «فضای معماری» دو واقعیت اساسی روشن می‌گردد که تمامی پژوهش‌های مرتبط با آن را نیز تحت تأثیر قرار داده است. مسئله نخست، اهمیت غیرقابل انکار مفهوم بنیادی «فضا» در معماری است که به عنوان عنصر اصلی متمایز کننده معماری از هنرهای دیگر و نیز عامل تشخیص «معماری» از «نامعماری» شناخته شده است (زوی، ۱۳۸۷: ۱۷). در مورد مفهوم فضا که یکی از مفاهیم بنیادی در معماری است. معماران و اندیشمندان جهان معماری از دیرباز برداشت‌های گوناگونی ارائه کرده‌اند. هم‌چنین مفهوم فضا اهمیت ویژه‌ای در مطالعات معماری ایران داشته است (اردلان، ۱۳۵۳، نصر، ۱۳۸۸)، در معماری ایرانی آنچه موضوعیت دارد، فضا است (نصر، ۱۳۷۵: ۵). در معماری اسلامی ایرانی، فضا، اصل و پیکره محدود کننده فضاست (Ardalan, 1973: 44). سید هادی میرمیران، شفافیت را اصل اساسی معماری ایران تعریف می‌کند، لذا ایشان کیفیت فضا را حاصل کاستن از ماده و افزایش فضا می‌داند (میرمیران، ۱۳۷۷: ۹۵). از اصولی که همواره در معماری ایرانی اسلامی به کار گرفته شده است اصل شفافیت در فضاهاست؛ که با گذر زمان روند شکوفایی خود را به ترتیب از معماری هخامنشی تا معماری قاجار پیموده و در دوره‌های صفویه و قاجار به اوج خود رسیده است (میرمیران، ۱۳۸۳)، در معماری اسلامی بعد معنایی اصل شفافیت که برگرفته از نمادهای معنوی است بسیار مهم بوده و این در حالی است که در دوره‌های معاصر، بعد فیزیکی که مربوط به کالبد

بنا می‌شود؛ اهمیت پیدا می‌کند و عناصر سازنده بنا، در ایجاد شفافیت معماری موثر هستند (اکبری نامدار و بیرقی، ۱۳۹۱: ۵۵). نادر اردلان، شفافیت را به مفهوم پیوستگی فضاهای مثبت تعریف کرده است، و آن را به عنوان یکی از مفاهیم مهم در درک معماری سنتی ایرانی اسلامی تاکید ورزیده است (Ardalan, 1973: 4). مطالعات انجام شده به اتفاق، بر ادراک^۱ فضا به عنوان وجهی اساسی از فهم معماری، تاکید ورزیده‌اند. در واقع تجربه فضایی و یا شناخت فضایی، مهمترین وجه تجارب محیطی ماست. فضا در معماری ایران، ماده و موضوع اصلی بوده است؛ از این رو فهم کیفیت عمومی آثار معماری ایرانی، حاصل ادراک ساختار فضایی آن آثار است. بر همین اساس، این تحقیق تلاش کرده است، مهم‌ترین و بنیادی‌ترین کیفیت ساختار فضایی معماری اسلامی ایرانی، یعنی شفافیت را شناسایی و تبیین نماید. لذا ضرورت انجام این پژوهش، در آنجا است که این تحقیق گامی است در مسیر محقق شدن الگوی پیشرفت معماری اسلامی- ایرانی، در قالب معماری زیارتگاهی.

۱- اهداف و سؤالات پژوهش

هدف پژوهش حاضر، شناسایی ویژگی‌ها و چگونگی کاربست مفهوم شفافیت بر مبنای اصول معماری اسلامی ایرانی در بناهای زیارتگاهی (زیارتگاه‌های علی ابن مهزیار اهوازی، امامزاده عبدالله شوشتر و بقعه شاه‌رکن الدین دزفول) می‌باشد، لذا بر این اساس پس از معرفی نمونه‌های موردی با انجام مطالعات در ساختار بناهای زیارتگاهی به شاخصه‌های این بناها می‌پردازد. در واقع هدف این مقاله در صدد تبیین شفافیت ساختار فضایی معماری بناهای زیارتگاهی به ویژه سه زیارتگاه اشاره شده و مشخص کردن ویژگی‌های فضایی این بناها بر مبنای اصول معماری اسلامی ایرانی می‌باشد. ۱- تعریف و مبانی نظری شفافیت در معماری اسلامی ایرانی چیست و بر چند نوع می‌باشد؟ ۲- شفافیت فضایی در معماری بناهای زیارتگاهی (زیارتگاه علی ابن مهزیار اهوازی، امامزاده عبدالله شوشتر و بقعه شاه‌رکن الدین دزفول) بر مبنای اصول معماری اسلامی ایرانی به چه نحوی تحقق یافته و دارای چه دست‌بندی است؟

^۱ Perception

۲- پیشینه پژوهش

در بیان پیشینه‌ی تحقیق می‌توان از معدود تحقیقاتی نام برد که فارغ از مقطع زمانی مورد نظر اشارات کوتاه و کلی در راستای موضوع این مقاله داشته‌اند. لذا منابع موجود به دو دسته قابل تقسیم‌بندی هستند که دسته اول از جمله کتب و منابع تاریخی که به بقاع تاریخی استان خوزستان پرداخته‌اند و دسته دوم منابعی هستند که به تبیین شفافیت ساختار فضایی در معماری بناهای زیارتگاهی می‌باشد. از جمله منابعی که در حوزه مطالعاتی بقاع خوزستان می‌توان اشاره کرد، کتاب تاریخ جغرافیایی خوزستان (سید محمد علی امام شوشتری، ۱۳۳۱)، کتاب آثار و بناهای تاریخی خوزستان (اقتداری، ۱۳۷۵)، کتاب انوارالحرمین (خسروی، ۱۳۸۴)، که با موضوع آشنایی با سلاله پاکان، بقاع متبرکه و امامزاده‌های استان خوزستان، کتاب آرامگاه‌های جنوب غرب ایران (سجادی، ۱۳۹۶)، مقاله مبانی معماری مقابر امامزادگان در ایران (مسعودی اصل و دیگران، ۱۳۹۷)، به تاریخچه و تغییرات بناهای آرامگاهی پرداخته است، همچنین مقاله گونه‌شناسی بقاع متبرکه لاهیجان (خاکپور، ۱۳۹۲)، با بررسی عناصر کالبدی بقاع متبرکه مورد پژوهش، به گونه‌بندی آنها اقدام می‌نماید. کتاب معماری اسلامی (شکل، کارکرد، معنی)، (رابرت هیلن برند، ۱۳۶۶) به تعریف مفاهیم، بررسی آثار و روند شکل‌گیری بناهای آرامگاهی می‌پردازد. با این حال، برخی مستشرقین از قبیل ژاک دمورگان، هنری لایاردی ایزابلا پیشوپ، لرد کرزن، باین و هوسه در سفرنامه‌های خود به توصیف برخی بناهای آرامگاهی پرداخته‌اند (حیاتی و گمراوی، ۱۴۰۰). آدریان فورتی شفافیت را جزء اصطلاحات کلیدی قرن بیستم به حساب می‌آورد و معتقد است که هرچند برای بررسی معماری‌های جهان از واژه «شفافیت»^۱ به صورت گسترده‌ای استفاده شده ولی به ندرت به معنای دقیق و کاربرد صحیح آن توجه شده است. کلیدواژه شفافیت در نظریات معماری معمولاً با کشش و جذب در ایجاد توالی فضاهای معماری در داخل و خارج همراه است (Forty, 2004: 286). و همچنین بیان می‌دارد که در مباحث مربوط به شفافیت، به جنبه‌های مادی و فیزیکی بیشتر از معانی و جنبه‌های تئوریک آن پرداخته می‌شود. اصول لوس و استفاده بسیار از شیشه، کمک بزرگی به بیان شفافیت دوره مدرن کرد (Brownell, 2012: 38). اما توجه زیاد به جنبه‌های فیزیکی

^۱ Transparency

فضا در ایجاد شفافیت و نادیده گرفتن جنبه‌های معنایی و مفهومی فضا منجر به تحولات و تغییرات در مفهوم شفافیت فضایی شده است. گروت در زیباشناسی در معماری تاریخ ارتباط فضای درون و بیرون را در سه دوره خلاصه می‌کند و دوره سوم را همزمان با اوایل قرن بیستم می‌داند که مرز بین درون و بیرون وضوح خود را از دست داده و به شفافیت حداکثری فضا منجر شد (میرمیران، ۱۳۷۴). در شرح اصول معماری ایرانی؛ سه اصل برای معماری ایرانی بیان می‌دارد و مهم‌ترین آن را شفافیت می‌داند. در مقاله مقدمه‌ای بر مفهوم و انواع شفافیت در هنر و معماری معاصر غرب (بابایی و همکاران، ۱۳۹۰)، به معنا و مفهوم شفافیت در دوره معاصر می‌پردازد و مراتب آن را در معماری و بالخصوص نقاشی بیان می‌کند. مقاله بررسی تحلیلی نمود شفافیت و تأکید بر کاستن از ماده و افزایش فضا در برخی نمونه‌های ارزشمند معماری ایرانی (سالاری و همکاران، ۱۳۹۲)؛ شفافیت در کالبد و سازه بنا بررسی گردیده و بر شفافیتی که میرمیران از آن یاد کرده بود، صحنه گذاشته می‌شود. در ارزیابی شفافیت معنایی گنبدها در مساجد با تأکید بر عملکرد روشنایی فضایی (ناظر و همکاران، ۱۳۹۵)، بیشتر شفافیت معنایی حاصل از شفافیت فضایی در چند گنبد خانه مساجد ایرانی بررسی گردیده و نتایج به صورت کمی و نمودار بیان شده است. مقاله تبیین شفافیت در دوره‌های مدرن، پست‌مدرن و ارزیابی آن در معماری اسلامی (سعادت و همکاران، ۱۳۹۶)، به بررسی تفاوت‌های مفهومی در معماری مدرن و پست مدرن با معماری اسلامی ایران پرداخته است، مقاله تبیین شفافیت ساختار فضایی معماری ایران در دوره صفویه مطالعه موردی: کوشک هشت بهشت و مسجد امام اصفهان (دری و طلیسچی، ۱۳۹۶)، به تبیین و دسته‌بندی شفافیت در ساختار فضایی معماری دوره صفوی پرداخته‌اند. در مقاله‌ای دیگر تحت عنوان ارزیابی شفافیت معنایی گنبدها در مساجد با تأکید بر عملکرد روشنایی فضایی، تأثیر گنبد و نور در شفافیت فضایی مساجد، مورد بررسی قرار گرفته است (ناظر و همکاران، ۱۳۹۵). کیانی و همکاران در پژوهشی، تداوم فضایی و انواع آن را در معماری معاصر و تأثیرپذیری آن را از معماری غرب مورد مطالعه قرار داده‌اند (کیانی و همکاران، ۱۳۹۴). در موردی دیگر به بررسی این اصل در معماری معاصر غرب پرداخته شده و انواع شفافیت از دیدگاه غرب مورد مطالعه قرار داده شده است (بابایی و همکاران، ۱۳۹۰). در نوشتاری دیگر نقش معماری حرکتی و شفافیت در معماری ایرانی مورد بررسی قرار گرفته است (رستمی و پیری زاده، ۱۳۹۳). به نظر می‌رسد که شفافیت، از اصول و مبانی معماری بوده و کالبد بناها را در برمی‌گیرد؛ اما این کیفیت، فاقد تبیین

نظری و دسته‌بندی بنیادین است. این فقدان سبب شده که پژوهشگران و معماران، ابهام‌ها و برداشت‌های غیردقیقی از شفافیت در ساختار فضایی بناهای زیارتگاهی داشته باشند. به همین جهت، این مقاله برای تشریح مفهوم شفافیت، ویژگی‌ها، و انواع آن در معماری بناهای زیارتگاهی، به بررسی و تفسیر ساختار فضایی سه گونه از آثار شاخص معماری بناهای زیارتگاهی در خوزستان (علی ابن مهزیار، امامزاده عبدالله، بقعه شاه‌رکن الدین)، به عنوان نمونه‌هایی از برجسته‌ترین آثار معماری خوزستان پرداخته است.

۳- ملاحظات نظری و مفهومی پژوهش

۳-۱. تعریف مفاهیم

۳-۱-۱. الگوی پیشرفت معماری اسلامی ایرانی

الگوی پیشرفت، الگوی تئوری است؛ یعنی مجموعه نظام‌مندی از مفاهیم، اصول موضوعه، قوانین و راهبردها که در ساختاری منطقی وضعیت موجود را تحلیل، وضعیت مطلوب را تبیین و راهبرد حرکت از وضعیت موجود، به مطلوب را ارائه دهد. این الگو در بخش تحلیل وضعیت موجود نوعی الگوی توصیفی و در بخش ارائه وضعیت مطلوب و راهبردها یک الگوی هنجاری است. مقام معظم رهبری معتقد هستند که پیشرفت برای همه کشورها و همه جوامع عالم، الگوی واحدی ندارد؛ پیشرفت یک معنای مطلق ندارد، شرایط گوناگون (شرایط تاریخی، جغرافیایی، جغرافیای سیاسی، طبیعی، انسانی و شرایط زمانی و مکانی) در ایجاد مدل‌های پیشرفت، اثر می‌گذارد. ممکن است یک مدل پیشرفت برای فلان کشور یک مدل مطلوب باشد؛ عیناً همان مدل برای یک کشور دیگر نامطلوب باشد. بنابراین، یک مدل واحدی برای پیشرفت وجود ندارد که ما آن را پیدا کنیم، سراغ آن برویم و همه اجزای آن الگو را در خودمان ایجاد کنیم و در کشورمان پیاده کنیم؛ چنین چیزی نیست. پیشرفت در کشور ما (با شرایط تاریخی ما، با شرایط جغرافیایی ما، با اوضاع سرزمینی ما، با وضع ملت ما، با آداب ما، با فرهنگ ما و با میراث ما) الگوی ویژه خود را دارد؛ باید جست‌وجو کنیم و آن الگو را پیدا کنیم. آن الگو ما را به پیشرفت خواهد رساند، نسخه‌های دیگر به درد ما نمی‌خورد؛ چه نسخه پیشرفت امریکایی، چه نسخه پیشرفت اروپایی از نوع اروپای غربی، چه نسخه پیشرفت اروپایی از نوع اروپای شمالی (کشورهای اسکاندیناوی که آنها یک نوع دیگری هستند) هیچ کدام از اینها، برای پیشرفت کشور ما نمی‌تواند مدل مطلوب باشد. ما

باید دنبال مدل بومی خودمان بگردیم (رشکیانی، ۱۳۹۳: ۳۹-۴۰). بنابراین طبق نظر گرانتقدر رهبر معظم انقلاب، باید در هر زمینه، من جمله هنر و معماری، بتوان الگوی بومی پیشرفت را متناسب با شرایط کشور تدوین نمود. با همین استدلال معماری اسلامی ایران نیز، از معماری اسلامی سایر کشورها متمایز است. معماری اسلامی ایرانی، هم تعلق به اسلام دارد و هم به ایران. هم تحت تأثیر اندیشه‌ها و باورهای اسلام، هم متأثر از این سرزمین و مردمان آن و تاریخ و سرگذشت آنها است. (ابوطالبی، ۱۳۹۶)

۲-۱-۳. مبانی شفافیت

در تعریف و کاربرد مبانی نظری شفافیت باید اشاره کرد که واژه ترانسپیر (*Transparent*) و متداول شدن آن از اوایل قرن ۱۵ میلادی در غرب و با ریشه لاتین قرون وسطایی ترانسپور (*Transparere*) بود که (*Parere*) واژه‌ای لاتین به معنای به نظر رسیدن و از ریشه‌های واژه *Appear* می‌باشد (*Merriam-Webster*) شفافیت معادل (*Transparency*) در زبان انگلیسی و ریشه لاتین آن کلمه (*transspareo*) است که شامل دو بخش (*trans*) به معنای درون و (*pareo*) به معنی آشکار می‌باشد. شفافیت همانند وضعیتی برای کشف یک اثر هنری است که با سطوح زیاد تفسیر درگیر شده است. گیورگی کیس در کتاب خود با عنوان «زبان خیال»، بطور تحسین برانگیزی این واژه را تعریف می‌کند؛ اگر فردی دو یا چند شکل را ببیند که روی هم قرار گرفته‌اند، و هر کدام از آنها برای خود، بخش روی هم افتاده مشترک را ادعا کنند، پس فرد با یک تناقض ابعاد فضایی (فاصله‌ای) مواجه است. برای حل این تناقض، فرد باید حضور یک کیفیت نوری جدید را تقبل کند. شکل‌ها از شفافیت برخوردار می‌شوند: یعنی، آنها قادرند بدون شکست نوری، از یکدیگر بگذرند و در هم نفوذ کنند. با این حال، شفافیت بیش از یک ویژگی نوری معنا می‌دهد، و بر نظم فضایی وسیع‌تری اشاره دارد. شفافیت به معنای درک همزمان مکان‌های مختلف فضایی است. فضا نه تنها محو می‌شود بلکه در یک فعالیت مستمر، نوسان دارد. موقعیت شکل‌های شفاف دارای معانی مبهم است زمانی که فرد هر شکل را در لحظه‌ای که نزدیکتر یا دورتر می‌شود می‌بیند. برای فهم بیشتر می‌توان به اصلاحات و تعابیر متفاوت در مورد ماده شفاف و شفافیت اشاره کرد، چیزی که از درون و بیرون قابلیت دیده شدن داشته باشد، مانند آب، طلق، آبگینه و بلور (ذخیره خوارزمشاهی)، فاقد روشنایی و رنگ باشد (از کشف اصطلاحات الفنون)، مقابل کدر (دهخدا، ۱۳۴۹: ۴۲۵)، تابان و درخشان (فرهنگ فارسی معین)، هر چیز نازک

که از پشت آن اشیا دیگر نمایان باشند مانند بلور و شیشه، (عمید، ۱۳۸۱: ۷۰). در زبان لاتین پیرامون شفافیت تعابیر متعددی مطرح شده که عبارتند از: آنچه که از ورای آن بتوان دید، واضح، آشکار، شفاف، پشت نما و... (پاکباز، ۱۳۷۸: ۳۷۰). شفافیت از وجوه اساسی فضاست (معماریان، ۱۳۸۷: ۳۵۷). مطالعات مورد اشاره همگی بر ادراک فضا به عنوان وجهی اساسی از فهم معماری، تاکید ورزیده‌اند. یکی از اقسام تجارب فضایی، ادراک کیفیتی از فضا به نام «شفافیت» است (Rowe & Slutzky, 1963: 44). به نظر اردلان، این اساس درک معماری سنتی ایرانی اسلامی است (اردلان و بختیار ۱۳۸۰: ۱۵). نادر اردلان شیوه بهره‌مندی از فضا در معماری ایرانی را شیوه درون‌گرایانه عنوان کرده که در آن، همواره مکانی برای تمرکز و یافتن خویش و رفتن به سمت شدن را تشخیص بخشیده است، و این اصول را در بینش نمادین معمار، انطباق محیطی، درون‌گرایی، مقیاس انسانی و نوآوری برشمرده و اساس درک سنت معماری ایران را درک مفهوم درون‌گرایی عنوان کرده است (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰: ۱۵). شفافیت فضایی به معنی یک حالت فضایی در چند حالت فضایی، دربرگیرنده‌ی چندین حس ضمن داشتن استقلال فضایی، توانایی و تمایل ترکیب با سایر فضاها را نیز دارد (حائری مازندرانی، ۱۳۸۸: ۱۰۴).

در معماری خانه سنتی ایرانی، به عنوان هنر قدسی در بالاترین مرتبه هنر قرار دارد و از طریق رمز به بالاترین سطح معانی متصل است و به فراخور مخاطب خود سطوحی از حقیقت را آشکار کرده و نیازهای او را پاسخگو خواهد بود (حمزه نژاد و دشتی، ۱۳۹۵: ۳۴). در این آثار، جهت دریافت سازوکارهای تولید و دریافت معانی از طریق نشانه‌ها، بوسیله ابزارهای کالبدی همچون ارزش بخشی به ماده، سیرکولاسیون، چیدمان فضایی، پیوستگی بصری، انعکاس، لایه‌بندی فضایی، نور نمادین و غیرمادی، آرایه‌های مفهومی جهت برقرای ارتباط ذهنی با خدا به تولید معانی ویژه و ترجمانی از مفاهیم عرفانی می‌پردازد (سعدت و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۸). به طور کلی، معماران با ایجاد محیطی خالی از فضای معنوی، سکوت و خلوص را برای ایجاد آرامش پدید آورند، تا معنای بازگشت انسان به درون برای ایجاد ارتباط با خالق، بیشتر در فضای شفاف، عینیت یابد (سعدت و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۳). درک این معانی و مفاهیم با حضور مخاطب در فضا، حقیقت مفاهیم هستی را امکان پذیر می‌کند.

جدول ۱. دیدگاه‌های مختلف در خصوص شفافیت			
نظریه پرداز	مؤلفه	تعاریف مربوط به اصل شفافیت	ماخذ
معماران مدرن	پیوستگی فضایی، شفافیت فضا	وتنور، جسورانه ترین پیام معماری مدرن را فضای روان آن میداند که برای دستیابی به پیوستگی فضای داخل و خارج تلاش میکند. شاید بتوان گفت که بارزترین نمود این مسأله با مطرح شدن بحث « شفافیت» در فضا شکل گرفت. در این تفکر، فضای درونی با فضای بیرونی از آن، تداخل داشت و با ایجاد رابطه بصری شدید میان داخل و خارج، گویی « مرز » میان آن دو محو می‌شود و آدمی در فضای جدید قرار می‌گرفت.	(ناظر و همکاران، ۱۳۹۴)
هادی میرمیران	تداوم بصری، توالی، سبکی	شفافیت به حرکت همیشگی و تکامل معماری از کیفیت مادی به کیفیت روحی می‌باشد. معماری اسلامی دارای اصولی است که قابلیت تداوم دارند. بحث قابلیت تداوم اصول معماری در سه زمینه می‌باشند: فرم، الگو، و مفهوم.	(میرمیران، ۱۳۷۷: ۹۶).
ماهوش	ادراک	شفافیت را می‌توان برای معانی لغوی خود مبتنی بر پیدا، هویدا و آشکار شدن، مفهومی دانست که در فضای اندیشه‌ای، احساسی خیالی، شهودی، آرمانی یا تجربی درون انسان، درک، حس، تصور و مشاهده، آرزو یا تجربه می‌شود. شفافیت می‌تواند در قالب سه جنبه‌ی مادی، روانشناختی و روحانی که به ترتیب در قلمروهای شکل (ابزارها)، ادراک و احساس و معنا قابلیت باز شناخت پیدا کند.	(ماهوش، ۱۳۸۵: ۶۰).
محمد تقی جعفری	نور	در عالم معماری برای نمودار ساختن تجرید وحدت در شفافیت با تبدیل تدریجی تاریکی‌ها به روشنایی-ها و کاستن از کمیت‌ها عمل می‌کند	(جعفری، ۱۳۸۵).

<p>(نقره کار، ۱۳۸۷: ۶۱۴)</p>	<p>در حکمت هنر اسلامی، شفافیت گسترده‌گی دید است و چون اصلی‌ترین دید انسان، دید معنوی او است. در یک دسته‌بندی کلی شفافیت دو دسته می‌باشد ۱. کاهش جرم و توده ساختمان و افزایش فضای خالی، ۲. تجلی وجه باطنی و ملکوتی مواد و مصالح با شگردهای گوناگون با استفاده از نور و بازتاب آن در نقوش، رنگ و.....</p>	<p>تداوم بصری، تور و انعکاس</p>	<p>عبدالحمید نقره کار</p>
<p>(کاناوار، ۲۰۱۰: ۳)</p>	<p>معنای لفظی شفافیت به بیان فیزیکی ماده و معنای عملی آن به کیفیت سازماندهی فضاها می‌پردازد</p>	<p>سازماندهی فضا</p>	<p>کاناوار^۱</p>
<p>(فورتی، ۲۰۰۹: ۲۸۶)</p>	<p>در کتاب فرهنگ لغت معماری مدرن، شفافیت به عنوان یکی از کلیدواژگان قرن بیستم است. بیانی که از شفافیت در معماری اکثر نقاط جهان بکار گرفته می‌شود؛ کششی و جذبه‌ای در به وجود آوردن توالی فضاها در داخل و خارج بنا است.</p>	<p>پیوستگی و توالی، ارتباط درون و بیرون</p>	<p>آدرین فورتی</p>
<p>(پاکزاد، ۱۳۸۶: ۸۷)</p>	<p>شفافیت همیشه در جایی اتفاق می‌افتد که در فضا محل‌هایی با دو یا چند سطح معنایی قابل ربط باشند؛ یعنی تنوع ارتباط بین سطوح عمودی و افقی زیاد است و این موارد هر کدام ایجاد نوعی شفافیت فضایی می‌کنند</p>	<p>تداوم بصری</p>	<p>کالین رو</p>
<p>(نوربرگ شولتز، ۱۳۹۳)</p>	<p>شفافیت، یکی از مظاهر پلان باز و فرم باز محسوب می‌شود.</p>	<p>گشایش فضایی</p>	<p>شولتز^۲</p>
<p>(اسلامی^۳، ۲۰۱۱: ۴۰؛ رو، ۱۹۷۶: ۱۶۱؛ رو و اسلاتزکی، ۱۹۹۷: ۹۷)</p>	<p>شفافیت در دو نوع واقعی (شفافیت واقعی مواد، پیرامون دید از خلال آنها است) و شفافیت پدیداری (این نوع شفافیت کیفیت ادراکی را که سبب تمیز دادن مفاهیم فضایی می‌شود، تبیین می‌نماید) است. شفافیت پدیداری، ادراک همزمان از موقعیت‌های</p>	<p>نفوذ پذیری، خوانایی، ادراک فضایی</p>	<p>رواسلاتزکی</p>

^۱ Kunnawar

کریستین نوربرگ شولتز یکی از برجسته‌ترین چهره‌های پدیدارشناسی در معماری است که تأثیری ژرف بر بسط و گسترش این گفتمان داشته است.

^۲ Islami

	مختلف فضایی است. شفافیت به عنوان اصل سازمان دهی فرمی، وضوح را ایجاد می‌کند؛ همان گونه که ابهام و تردید را نیز باعث می‌شود		
پاکباز	عبور نور	دایره‌المعارف هنر: شفاف، پشت نما، شیشه‌گون، شیشه نما و فرانما	(پاکباز، ۱۳۸۷)

۳-۱-۳. شفافیت کالبدی فضاها

فضای خالی در هنر اسلامی یکی از مهم‌ترین ثمرات مستقیم اصل متافیزیکی توحید در هنر است، هنر دوره اسلامی همواره در پی آن بوده است تا فضایی اضافه کند که در آن سرشت موقت و گذرای اشیاء مادی تاکید شود و تهی بودن اشیاء مورد توجه قرار می‌گیرد (میرمیران، ۱۳۷۷). حرکت معماری در طول تاریخ به سمت شفافیت بوده و به بیانی دیگر افزایش فضایی و کم کردن ماده حرکت کرده، که در معماری اسلامی بشتر خود را نشان داده است.

فضاهای مذهبی، هم از نظر کالبدی در بافت زمینه‌ای خود مرکزیت دارند و هم از نظر مقیاس و فرم بر بافت پیرامونی خود تسلط دارند. در معماری ایران، فضا، اصل اساسی بوده و همواره نقشی مثبت، پویا و حیاتی ایفا کرده است. به این ترتیب که فضا، شکل و فرم را هدایت می‌کند (اردلان و بختیار، ۱۳۹۵: ۴۵). به وجود آوردن معماری را می‌توان فرایند ساختن شبکه‌های ارتباطی قابل مشاهده در فضا نامید (*luchinger, 1981: 34*). بنابراین فضا توسط کالبد احاطه و تعریف می‌شود و صرفاً نهایی برای آن وجود ندارد. همچنین فضا دارای ساختاری است که به طور کلی از شبکه روابط تشکیل شده است. انسان در کانون این شبکه، ادراک کننده فضا است، و در تقابل کنش‌های ساختار فضایی^۱ قرار گرفته است.

جدول ۲. تبیین انواع شفافیت در معماری (نگارندگان، ۱۴۰۱)

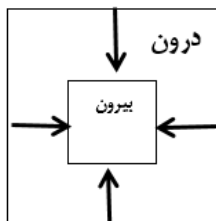
سطوح شفافیت در فضای معماری	فضای شفافیت	نمود شفافیت	دریافت شفافیت
شفافیت کالبدی فضاها	فضای ملموس	هندسه فضا	مصالح، کالبد و ساختار بنا
شفافیت بصری ادراکی	(فیزیکی)		حواس پنجگانه
شفافیت عملکردی	فضای غیرملموس	ادراک مخاطب	حرکت در فضا
شفافیت معنایی	(غیرفیزیکی)	ارزش‌های معنوی	ذهن مخاطب (تفسیر و تویل)

^۱ Spatal structure

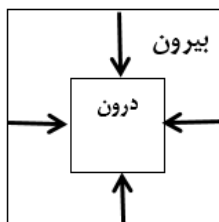
در معماری اسلامی فضاهای بیرونی همان نظم و قاعده درونی را دارد. هیچ قسمتی از درون و بیرون فضا خارج از نظم نمی‌باشد و همان‌طور که ساختمان‌ها فضای بیرونی را می‌سازند، قسمت عمده‌ای از احساس وحدت، زیبایی و آرامش که در بافت های قدیم شهرهای اسلامی، بناهای زیارتگاهی، مذهبی و فرهنگی قدیم ساخته شده را باید مدیون نظام دو فضای بیرونی^۱ و درونی^۲ در معماری اسلامی بدانیم. تقابل و ارتباط درون و بیرون از اصول اساسی معماری است (نوربرگ شولتز، ۱۳۵۳: ۷۸). درون و بیرون، مجاور بلافاصل یکدیگرند و در پلان‌های معماران، دیوارهای میان این دو عالم چیزی جز خطوط یا نوارهایی باریک نیستند که پیوسته با تداوم حرکات روزمره‌مان از آنها می‌گذریم و می‌توان بدون تلاشی نه چندان زیادی به این سو و آن سوی آنها رفت. پس دغدغه بزرگ شخص معمار، از مغایرت تناقض‌گونه میان آنها ناشی می‌شود: ۱. بوجود نیامدن فضاهای داخلی مستقل با عالم بیرونی‌ای که به همان اندازه کامل است، ۲. ضرورت انسجام این دو، هم چون اجزای تجزیه‌ناپذیر محیط انسان (آرنهایم، ۱۳۸۲: ۱۲۲). کیفیت فضایی به وسیله تعریف مرز فضاها ایجاد می‌شود، در این میان، هرچه مرزهای تحدید کننده فضای معماری که عبارت‌اند از کف، دیوار و سقف، واضح تر تعریف شده باشند، فضا بهتر درک می‌شود. زمینه اصلی در مورد این سه عنصر معماری، ارتباط بین درون و بیرون است. این سه عنصر، همراه باهم و به طور خودکار و البته به طرق گوناگون، یک درون را در میانه بیرون ایجاد می‌کنند «کف از طریق رو و زیر، دیوار از طریق درون و اطراف و سقف از طریق بالا و پایین» (پرتوی، ۱۳۸۸: ۹۱). گونه‌های درون‌گرا و برون‌گرا^۳ ساختار فضایی متفاوتی در مقایسه با یکدیگر دارند. بناهای برون-گرا، بناهایی هستند که با فضای بیرونی خود شامل عناصر شهری گذر، مسیر و یا محوطه خارجی در ارتباط مستقیم بوده و فضاهای داخلی آن نیز همین ارتباط را با فضای بیرونی دارند (معماریان، ۱۳۹۷)، درون‌گرایی با عدم توجه به فضای خارجی و تأکید حول حیاط مرکزی سازمان‌دهی می‌شود (سیفیان و محمودی، ۱۳۸۶: ۸). بنابراین تفاوت اساسی بناهای برون‌گرا و درون‌گرا در ساختار فضایی و عنصر حیاط است. (شکل ۱ و ۲)

^۱ Inside

^۲ Outside

شکل شماره ۲: ساختار درون و بیرون در گونه درون‌گرا (دری و طلبچی، ۱۳۹۶).

شکل شماره ۱: ساختار درون و بیرون در گونه بیرون‌گرا (دری و طلبچی، ۱۳۹۶).

۴-۱-۳. شفافیت بصری و ادراکی

مطرح شدن بحث شفافیت در فضا، بدلیل توجه به فضای داخل و حرکت است و می‌توان گفت جستجوی شفافیت معماری در شفافیت فضا نهفته است (میرمیران ۱۳۷۷). عواملی که باعث شفافیت از دیدگاه مدرن می‌شوند شامل فضای ارتباطی بین داخل و خارج، دید و گشایش فضایی، یعنی کم کردن حجم توده و جرم ساختمانی، کم کردن سلسله مراتب و واسطه‌های فضایی است. هر نقصی از عوامل مطرح شده باعث کم شدن شفافیت فضایی می‌شوند. عوامل بیان شده در عین تفاوت دارای هم پوشانی و مکمل یکدیگر هستند. به عنوان مثال، معماری مدرن از شفافیت سطوح (مبتنی بر شیشه) در جهت گسترش شفافیت فضای داخلی آن استفاده می‌کند. به طور کلی می‌توان گفت شفافیت در معماری به صورت واضح و دقیق که در دو شکل شفافیت سطوح و دیگری کاهش توده ساختمانی، بیشتر مدنظر بوده است.

در معماری اسلامی به دلایل مختلف فرهنگی و اقلیمی، شفافیت سطوح امکان نمایان شدن زیادی نداشته است و در کل بازشوها به غیر از برخی موارد دارای ابعاد نسبتاً کوچکی به فضای مجاور اطرافشان هستند. برای مثال عناصری همچون روزن، شباک، فخر و مدین، درب و پنجره نشان دهنده شفافیت در سطوح می‌شوند (میرمیران، ۱۳۷۷). عوامل مهمی که در شفافیت در بناهای دوره‌ی اسلامی ایرانی نقش دارند که طبق مطالب فوق، تجلی مفهوم شفافیت در معماری بناهای زیارتگاهی را نیز می‌توان در دو نوع شفافیت سطوح و شفافیت ظاهری مورد طبقه‌بندی قرار داد و برای هرکدام مصادیق آن را نیز نام برد.

۴-۱-۵. شفافیت معنایی

در معماری اسلامی، شفافیتی که موجب تغییر در نگرش و ذهن مخاطب شده که به جای مختصات فیزیکی (لموس) محیط، به مختصات ذهنی (غیرلموس) مخاطب برمی‌گردد. به این

ترتیب معانی والای قدسی و عرفانی را در ذهن مخاطب و استفاده کننده از بنا متجلی شده که نشأت گرفته از حس ذهنی مخاطب به هنگام حضور و درک فضا است مواردی که نمونه‌ی والای ظهور آن در معماری اسلامی ایرانی مشاهده می‌شود (سعادت و همکاران، ۱۳۹۵). تیتوس بورکهارت معتقد است مطابق بینش روحانی جهان، زیبایی یک چیز همان شفافیت پوشش‌های وجودی و مادی آن چیز است. به عبارت دیگر، شفافیت را از این نظر گستردگی دید می‌دانند و از آنجا که بالاترین دیدا انسان، دید معنوی و باطنی اوست؛ لذا شفافیت امکان نفوذ از ظاهر آن اثر به باطن و محتوای آن با تجلی ملکوت عالم در موجودیت مادی آن است (بورکهارت ۱۳۶۹: ۴).

۳-۱-۶. شفافیت عملکردی

شفافیت عملکردی در تفسیری به معنای لایه‌بندی و ابهام فضایی می‌باشد، همان‌طور که در معماری دوره اسلامی نیز مشاهده می‌شود. و در خیلی موارد مخاطب به وسیله‌ی موقعیت‌های مختلف متناسب فضایی، قادر به درک و شناخت موقعیت خود در فضا می‌باشد. تجربه فضای شخصی، صمیمی و خصوصی در حالت‌های فضایی معماری ایران می‌توانند در کنار فضاهای باشکوه و بزرگ و تجربه فضای باز، نیمه باز و بسته را در ترکیب با هم دیگر عرضه کنند، که انسان احساس کند روحش پناه گرفته و به گشایش دست یافته است (اردلان و بختیار، ۱۳۹۱: ۴۷). در هنر دوره اسلامی حرکت وسیله‌ای برای دانستن و درک فضا می‌باشد که می‌توان آن را پرواز روح یا خروج از دنیا و سفر به دنیای خیال نامید. می‌توان گفت حرکت جوهر درک هر فضایی است (رستمی، پیری زاده، ۱۳۹۳: ۲). حرکت اصل همه تجربه‌های فضایی است، و درک فضا نیز متکی به حرکت است (رحیمیان، ۱۳۸۳: ۱۴۶). با توجه به این که بناها ثابت و غیر متحرک هستند، انسان برای درک کامل فضایی باید با حرکت و از میان عناصر عبور کند. تداوم مکانی فضا با لایه میانی در سلسله مراتب باعث ایجاد پیوستگی فضا می‌گردد (دیبا، ۱۳۸۰: ۱۰۳). در این لایه کم شدن از ماده و عبور از میان فضای تهی (خلأ) و نه از میان توده‌ی جامد (ملاء) تداوم می‌یابد به طوری که متداوما در فضایی گسترنده و موج که پیوسته است پیش می‌رود. ارتباط درون، بیرون و پیوستگی فضاها در بنای زیارتگاه علی ابن مهزیار، امامزاده عبدالله و شاه‌رکن الدین حاکی از شفافیت فضایی معماری است، در این بنا فضاها زنجیروار به هم متصل شده و مرزهای فضایی کمرنگ محسوس می‌شود که به طرق مختلفی ارتباط فضایی پدید آمده است.

۴- روش تحقیق

روش گردآوری اطلاعات پژوهش، به لحاظ نوع نتایج توصیفی-تحلیلی و به لحاظ رهیافت تاریخی-تفسیری است که به شیوه تحلیل گونه‌شناختی و با شیوه گردآوری داده کتابخانه‌ای (اسنادی) و با ابزار نقشه‌خوانی، سندخوانی و فیش‌برداری انجام شده است. لذا این پژوهش به بررسی شفافیت ساختار فضایی بناهای زیارتگاهی در زیارتگاه علی ابن مهزیار اهوازی، امامزاده عبدالله شوشتر و بقعه شاه‌رکن الدین دزفول به عنوان موردی برای کشف، تفسیر و دسته‌بندی مراتب مفهوم شفافیت در معماری بناهای زیارتگاهی انتخاب شده است.

۵- یافته‌های پژوهش

۵-۱. شاخصه‌های شفافیت در معماری

تبیین شفافیت در فضای معماری بدلیل گستره کاربردی، نیاز به شناخت شاخصه‌ها و مشخص کردن آن می‌باشد. به طور کلی شفافیت فضای معماری در چهار بخش کالبدی (سطوح)، بصری _ ادراکی، ظاهری و معنایی (مفهومی) قابل تشخیص می‌باشند، که هر بخش از شفافیت دارای شاخصه‌های که ویژگی اصلی و نحوه بررسی آن را نشان می‌دهد (جدول ۳). میزان توجه به هر کدام از شاخصه‌ها در دوره‌های مختلف دارای تفاوت‌هایی می‌باشد، به طور کلی ممکن است فضایی جهت تاکید بر شفافیت افزایش یافته و موردی دیگر روندی کاهشی و کتتری داشته باشد.

جدول ۳. بررسی شاخصه‌های شفافیت در معماری اسلامی (نگارندگان، ۱۴۰۱)

دیدگاه برخی صاحب نظران	آراء صاحب نظران و اندیشمندان	شاخصه‌های شفافیت		شفافیت کالبدی Body transparency
		شفافیت فضاهای	شفافیت ظاهری	
عناصری نظیر، فخر و مدین، جامخانه و هورانه‌ها، درب و پنجره‌های ارسی نمایانگر شفافیت ظاهری در معماری اسلامی هستند (دی‌کیچنگ، ۱۳۸۵: ۱۸۴).	میرمیران (۱۳۷۷ و ۱۳۷۴)، (فلامکی، ۱۳۹۱)، (سالاری و همکاران، ۱۳۹۲)، (سعادت و همکاران، ۱۳۹۶)، (معماریان، ۱۳۹۶)، (زوی، ۱۳۷۶)، (پرتوی، ۱۳۷۸)، (گروتر، ۱۳۹۰).	تکامل سیستم های	شفافیت	
		سازه ای	فضاهای	
		باز	ظاهری	
		روزن و گشودگی		
		فرورفتگی در کالبد		

<i>Visual perceptual clarity</i> بصری و ادراکی		<i>Functional transparency</i> شفافیت عملکردی	
<p>شفافیت در معماری اسلامی با فضا مرتبط است، سکونت پذیر است و موجب می‌شود، بیننده در ادراک نمادینی که از فضا خلق می‌کند، فضا را تصرف کند. در حالی که معماری مدرن، جداره‌ها را بی‌پروا بر مخاطبین بیرون و درون می‌نماید و بنا در هم تنیدگی ظریف سطوح شفاف و آئینه‌وار، خصالتی تحرک‌پذیر به فضا می‌بخشد.</p>	<p>(حدادی، ۱۳۸۶)، (تقوایی، ۱۳۸۶)، (گروتسکر، ۱۳۹۰)، (سعادت و همکاران، ۱۳۹۰)، (اردلان و بختیار، ۱۳۹۱)، (معمارسان، ۱۳۹۲)، (دری و همکاران، ۱۳۹۶)، (ناظر و همکاران، ۱۳۹۵).</p>	<p>ارتباط درون و بیرون محسوسیت تداوم دید</p>	<p>پیوستگی</p>
<p>در ترکیب و تشکیل ابنیه در معماری دوران گذشته که با نور به عنوان غیر مادی‌ترین عنصر محسوس طبیعت، حضور چشمگیری در معماری اسلامی بالاخذ در معماری مساجد و زیارتگاه‌ها داشته است، تا حدی که در تفکر اسلامی نور را مظهر تقدس و نمادی از عالم معنا دانسته‌اند. نور را می‌توان از عوامل بسیار تاثیرگذار در ارزش فضایی هر مکانی دانست که در تمامی کتب آسمانی نمادی از پاکی و الوهیت شناخته شده است. فضاهای عمیق و تاریک در مساجد دوره اسلامی که با</p>	<p>(آرنه‌ایم، ۱۳۸۲)، (ظهوری، ۱۳۸۴)، (بمانیان، ۱۳۹۰)، (زوی، ۱۳۷۶)، (حجائری مازندرانی، ۱۳۸۸)، (گروتسکر، ۱۳۹۰)، (مهدوی نژاد و ناگهانی، ۱۳۹۰)، (گیدتون، ۱۳۹۲)، (سعادت و همکاران، ۱۳۹۶)، (دری و همکاران، ۱۳۹۶)، (اردلان و بختیار، ۱۳۹۱)، (معمارسان، ۱۳۹۲)، (سالاری و همکاران، ۱۳۸۲).</p>	<p>تداوم دید خواتایی فضا انعطاف‌پذیری و سازگاری سلسله مراتب و لایه-بندی فضا تداوم و پیوستگی فضا یویایی و سیالیت نور نمادین</p>	<p>نور غیر معمول ضرباً-هنگ و سیال بودن طبقه-بندی پرده‌های دید قالب-</p>
<p>عناصر نور مزین شده‌اند به خوبی قادر به انتقال یک حس روحانی و معنوی می‌باشند</p>		<p>های نمادی</p>	

<p>در فضاهای که به نور احتیاج بود انسان‌های اولیه برای تابش نور به داخل از نور سقف استفاده می‌کردند که بخشی از سقف را با ارتفاع بیشتری ساخته و فضایی در آن به وجود می‌آمد. تزئینات و نور در هنر معماری اسلامی، به گونه‌ای مطرح را متشکک نمایش می‌دهد که از بار مادی آنها کمتر شده و سعی در سبک‌سازی و شفاف کردن بنا داشته است. نمادگرایی مفهومی و مبهم در شفافیت اسلامی، مظهر و تجلی صفات و اسماء الهی تلقی می‌گردد. (هیل برنر، ۱۳۹۰: ۱۰۲).</p>	<p>(دبیا، ۱۳۷۸). (شولتز، ۱۳۸۱)، (طهوری، ۱۳۸۴). (پرتوی، ۱۳۸۸)، (اردلان و بختیار، ۱۳۹۱)، (فلامکی، ۱۳۹۱)، (بورکهارت، ۱۳۹۲)، (معماریان، ۱۳۹۲). (سالاری و همکاران، ۱۳۹۲)، (یمانیان، ۱۳۹۰)، (پایایی و همکاران، ۱۳۹۰). ناظر و همکاران، ۱۳۹۰). (سعادت و همکاران، ۱۳۹۶)، (دری و همکاران، ۱۳۹۶).</p>	<p>مفاهیم عرفانی و قدسی آرایه‌های مفهومی ماده‌زدایی و سبکی ابهام و ابهام فضایی</p>	<p>آرایه‌های نمادین</p>
<p>یکی از بخش‌های معماری اسلامی برقراری تداوم مکانی است که با پرده‌های فضایی، شروع و مقدمات آشکار و پنهان را مشخص می‌نماید و اوج آن زمانی است که حالت‌های درون‌گرایانه به دلیل پشت سر گذاشتن زمان و مسیری به دریافت کاملی از یک حس باطنی در این عبور فضایی رسیده باشد.</p>			<p>شفافیت معنایی <i>Serilantic Transparency</i> سلسله مراتب مفهومی</p>

۲-۵. بررسی سابقه شکل‌گیری بناهای آرامگاهی ایران

در دوره اسلامی، شاهد شکل‌گیری بقعه‌ها و آرامگاه‌های متعددی هستیم، که گاهاً پس از شکل‌گیری، محل بحث و درس عالمان و بزرگان دینی بوده و پس از گذشت دوره حیاتشان، مدفن ایشان گردیده است. این بناهای آرامگاهی علاوه بر اهمیت ساختار معماری، مورد احترام مریدان و معتقدان منطقه واقع شده و به مرور زمان به عنوان زیارتگاه قرار گرفته‌اند (ابراهیم زاده، ۱۳۹۷: ۱۶۸). ساختن آرامگاه که اقدامی کاملاً شیعه‌وار است، از سنت قدیمی اسلام که طبق آن هر مکانی می‌توانست به

عنوان مسجد مورد استفاده قرار گیرد، بهره گرفت (دانشوری، ۱۳۹۰). در کشورهای شیعی، بناهای آرامگاهی پس از مساجد در شمار پرتعدادترین آثار معماری می‌باشند، در ایران ساخت آرامگاه و زیارتگاه برای بزرگان بیشتر از سایر کشورها مورد توجه بوده است (زکی، ۱۳۶۶: ۴۷).

۱-۲-۵. تحلیلی بر سبک شکلی معماری آرامگاهی

اگرچه در ارتباط با ساختار شکلی و فرم معماری بناهای آرامگاهی، تقسیم بندی‌های متعددی صورت گرفته لیکن براساس آنچه مورد توافق اکثر محققان قرار دارد در یک نگاه می‌توان آن را به دو دسته مقابر برجی شکل و مقابر به شکل قبه یا چهارگوش گنبددار تقسیم‌بندی کرد (هیلن برند، ۱۳۷۷: ۳۴۲). در اوایل دوران اسلامی ساخت مقابر چهارگوش گنبددار به عنوان یکی از شیوه‌های کهن آرامگاه سازی اسلامی نمایان گشت و از کهن‌ترین نمونه‌های برجی مانده این گونه آرامگاه، مقبره امیر اسماعیل سامانی در بخارا قابل ذکر است (اتینگهاوزرن و گرابار، ۱۳۷۸: ۳۰۱). هر چند از اواخر قرن چهارم هجری ساخت مقابر برجی شکل بر چهارگوش‌های گنبددار برتری یافت و در فاصله قرون پنجم تا هشتم هجری یکی از فرم‌های اصلی مقبره سازی شد ولیکن بر خلاف مقابر برجی شکل که از قرن نهم هجری از رواج می‌افتد، مقابر چهارگوش گنبددار تقریباً در تمامی دوره‌های اسلامی رواج داشته است و از قرن نهم هجری به بعد، به عنوان اصلی‌ترین شیوه مقبره سازی مطرح شده است (هیلن برند، ۱۳۷۷: ۳۴۴). دوره ایلخانی در مقابر گنبددار نوعی تحول جدید ایجاد می‌شود؛ بدین معنی که بنای آن به گسترش و عظمت بیشتری دست می‌یابد. (برتون، ۱۳۷۷: ۹۵). در دوره تیموری مقابر چهارگوش بیشتر در ابعاد کوچک بنا شده و به طور معمول بر یک جنبه بنا همچون پیش‌طاق یا گردن‌گنبد یا هر دو آن تأکید می‌شد (هیلن برند، ۱۳۷۷: ۳۵۹)، ازدوران صفوی به بعد، به طور قطع نشانی از مقابر برجی شکل دیده نشده است و چهارگوش گنبددار تنها فرم مورد استفاده در معماری بقاع این دوران است. زیرا تا پیش از صفویه معماری تابع جغرافیا و محیط بود که در نقاط مختلف ایران انواع گنبد و مناره دیده می‌شود اما درحکومت صفوی آنچه در پایتخت رایج بود به عنوان الگو در سایر مناطق مورد توجه قرار می‌گرفت (مسعودی‌اصل و دیگران، ۱۳۹۷).

۳-۵. معرفی زیارتگاه علی ابن مهزیار اهوازی، امامزاده عبدالله شوشتر و بقعه شاه‌رکن

الدین دزفول

استان خوزستان جایگاه ویژه‌ای به عنوان دروازه ورودی اسلام به ایران و شکل‌گیری بناهای آرامگاهی برخوردار است. در استان خوزستان بسیاری از آرامگاه‌ها به امامزاده‌هایی تعلق دارند که توسط عمال عباسی به شهادت رسیده‌اند. به طور کلی می‌توان دو عامل عمده، یکی مهاجرت امامزادگان به ایران، و دیگری گسترش تصوف و عرفان اسلامی را در ساخت بناهای آرامگاهی استان خوزستان مؤثر دانست (سجادی، ۱۳۹۲).

در کتاب تاریخ جغرافیایی خوزستان جلد اول (امام شوشتری، ۱۳۳۱)، خوزستان و تمدن دیرینه آن (افشار سیستانی، ۱۳۷۳) و در گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران در قسمت بقاع و امامزادگان به این بنا اشاره شده است (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹).

بنای کنونی بقعه علی ابن مهزیار که بر ویرانه‌های بنای قدیمی بنا گردیده است و قدمت زیادی نداشته است (مخلصی، ۱۳۶۹: ۱۶۷). سبک بنا بیشتر تداعی کننده معماری اواخر صفویه است. در دروه‌های قاجار به نظر می‌رسد تعمیرات مفصلی در آن صورت گرفته است. بنا دارای حرم، رواق، صحن و گنبدی دو پوش با تزئینات کاشی و معقلی بود. ابتدای جنگ تحمیلی در سال ۱۳۶۰ بر اثر موج انفجار موشکی که در نزدیکی بقعه و پشت پل سیاه اصابت نمود که باعث فرو ریختن قسمتی از گنبد شد و بنای بقعه آسیب جدی دید که بعدها برای جلوگیری از ضایعات انسانی بنای قبلی به کلی ویران و بنای جدیدی که با تلاش و همت هیئت امنای بقعه و اداره کل اوقاف استان خوزستان احداث گشته شامل زیارتگاه اصلی، مسجد و تاسیسات خدماتی همچون زائرسرا، درمانگاه و کتابخانه است (مخلصی، ۱۳۶۹).

شماره ۱: تصویرکهن بقعه علی ابن مهزیار اهوازی، شماره ۲: بازسازی تا سال ۱۳۸۹، شماره ۳: تصویر کنونی بنا).
(نگارندگان، ۱۴۰۰)

نسب امامزاده عبدالله شوشتر را به امام سجاد (ع) می‌رسانند. عبدالله بن حسن بن حسین الاصفغر بن زین‌العابدین (ع) (جزایری، ۱۳۲۸: ۲۶). ورودی اصلی بقعه در ضلع شمالی بنا قرار دارد این بنا شامل صحن، ایوان ورودی، رواقها، حرم، گنبد، گلدسته‌ها، ضریح، تزئینات معماری،

گچبری و کتیبه‌ها، آیات قرآن و معرفی کسانی است که در دوره‌های مختلف دستور مرمت و بازسازی بنا را صادر نموده‌اند. از مهم‌ترین کتیبه‌های برجای‌مانده بنا که نشانگر زمان ساخت و بانی آن است، بر سر در ورودی اطاق مقبره (محل قرار گرفتن ضریح) به صورت تزئینات گچبری شده زیبایی قرار دارد. بر اساس متن این کتیبه، بنای امامزاده عبدالله در سال ۶۲۹ هجری قمری توسط شخصی به نام بهنام النبوی المستنصری ساخته شده است. ضریح بقعه از آهن ساخته شده و سبک ضریح سازی اواخر عهد صفوی است (اقتداری، ۱۳۷۵: ۶۸۹-۷۰۷). بقعه امامزاده عبدالله دارای گنبدی دو پوش بوده که بخش داخلی گنبد به شکل عرقچین و بخش بیرونی گنبد بصورت رُگ و پلکانی است. در قدیم بقعه دارای کتابخانه، مدرسه، مهمانخانه، منازل خدمه و طبله، مطبخ، باغچه، طویله و اوقاف مفصل بوده است که به تدریج در دوره‌های مختلف از میان رفته‌اند (حیاتی و گمراوی، ۱۴۰۰)

تصویر شماره ۴: نمای قدیمی زیارتگاه امامزاده عبدالله، تصویر شماره ۵: نمای کنونی زیارتگاه

امامزاده عبدالله، تصویر شماره ۶: نمای مناره برجی شکل امامزاده عبدالله

(مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی خوزستان)

بنای بقعه شاه رکن الدین دزفول دارای گنبدی نیلگون که از نوع رُگ ترکیب دو پوش بوده و تعداد ترک‌های آن ۱۲ عدد می‌باشد که با کاشی‌کاری از کاشی‌های فیروزه‌ای و سیاه رنگ زینت شده است (اقتداری، ۱۳۷۵: ۳۹۳). ایوان ورودی در ضلع شمالی بنا که ایوان اصلی است، واقع شده است. این بنا از نظر گنبد، نوع کاشیکاری، ترک‌بندی و سبک با بقعه محمد بن جعفر طیار دزفول و همچنین بقعه بابارکن الدین در تخت فولاد اصفهان قابل مقایسه است (. در گزارش پرونده ثبتی بنا به وجود اتاق‌هایی در اطراف ایوان‌های بنا و گنبدخانه در دو طبقه به ارتفاع ایوان‌ها اشاره شده که تا سال ۱۳۵۲ مورد استفاده و محل سکونت درویش اهل تصوف بوده است (سجادی، ۱۳۹۶: ۸۹)

تصویر شماره ۷: نمای قدیمی بقعه شاه رکن الدین، تصویر شماره ۸ و ۹: نمای کنونی بقعه شاه رکن الدین (مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی خوزستان)

۵-۴. تحلیل شفافیت فضایی در بناهای بقعه علی ابن مهزیار، بقعه امامزاده عبدالله و

بقعه شاه رکن الدین

در بقعه علی ابن مهزیار، بقعه امامزاده عبدالله و بقعه شاه رکن الدین؛ تمام سطوح قابل تحلیل و بررسی می‌باشند. در جدول ۲ شفافیت فضای معماری و دریافت آن توسط مخاطب به صورت کالبدی، بصری ادراکی، عملکردی و معنایی تبیین و دسته‌بندی می‌شود. هر سطح از شفافیت فضای معماری و تاثیر آن بر بناهای زیارتگاهی به ویژه بقعه علی ابن مهزیار، بقعه امامزاده عبدالله و بقعه شاه رکن الدین بر این تاکید دارند که رویکرد شفافیت در مواجهه با معماری سنتی نسبت به سایر فضاها متمایز می‌باشد. (جدول ۴)

جدول ۴. تحلیل سطوح و شاخصه‌های شفافیت در بناهای زیارتگاهی (نگارندگان، ۱۴۰۱)						
نوع بنا	شاخصه‌ها	تاثیر بر معماری بناهای زیارتگاهی	نمود شاخصه‌ها	نمود شاخصه‌ها در بقعه علی ابن مهزیار	نمود شاخصه‌ها در بقعه امامزاده عبدالله	نمود شاخصه‌ها در بقعه شاه رکن الدین
فضای باز و نیمه باز	تداوم فضایی، ارتباط دورن و بیرون، منسقه مرتب فضایی	اجداد دهنده‌های بزرگ، گسترش فضای کاشی، چرم ساختمان، پلان آزاد	افزایش فضای کاشی و ماده به واسطه ایوان، گنبدخانه و حیاط			

 			<p>تأمین نور در فضای داخلی، تأکید بر مقادیم نور، العطف و ترکیب پذیری فضاها، کاهش جرم ساختمان</p>	<p>روزن و گشودگی‌ها</p>	<p>شکل‌های تکراری</p>
 			<p>افزایش فضا، طاقچه، رف</p>	<p>لنسنت و فرم رنگی کالبدی</p>	
 			<p>افزایش ارتباط فضاها، العطف پذیری، پیوستگی و تداوم فضایی</p>	<p>محدودیت‌ها</p>	<p>شکل‌های تکراری</p>
 			<p>ایوان‌ها</p>	<p>ارتباط درون و بیرون</p>	
 			<p>روزن، گشودگی‌ها</p>	<p>تداوم دید</p>	<p>شکل‌های تکراری</p>
 			<p>ویرویی، حرارت، رطوبت، دالان، پنجره</p>	<p>قابلیت تشخیص درجه بندی فضاها، حرکت در فضا، دسترسی</p>	
 			<p>فضاهای چند عملکردی</p>	<p>العطف و سازگاری</p>	<p>شکل‌های تکراری</p>
 			<p>ارتباط بین فضاها</p>	<p>سلسله مراتب و لایه‌بندی</p>	
 			<p>ارتباط بین فضاها</p>	<p>سلسله مراتب و لایه‌بندی</p>	

			فضاهای آزاد، نیمه‌آزاد، رواق- پلان آزاد	طراحی پلان آزاد، ادراک فضا، ترکیب-پذیری فضاها	تداوم و پیوستگی
			گنبدخانه، حیاط ایران	گروهش در فضا، آزادی حرکت، بسترهای آسان، آرپهای متنوع	پویایی و سببیت
			ارسا، تغیر و تجدید، گلچام	ایجاد فضای معنوی، آزودن بعد زمان به فضا، آرپهای نمادین (تذاتی)- گر حس معنوی و حضور	نور نمادین و غیر مادی
			نقوش اسلامی، کالی کاری، آرایش فضاها یا اسماء الهی و الله، مشربک	تاکید بر کلام لوحی، خلوص معنوی، حس حضور در پیشگاه الهی	آرپهای مفهومی
			نمادگرایی در شکل‌ها یا اصول کثرت، تضاد با عرواق بالا، سیر سایه و رنگ و ماده	مقاوم و تذاتی، اصول وحدت در کثرت، تضاد با عرواق بالا، سیر سایه و رنگ و ماده	مقاوم و عرواقی
			استفاده از مواد شفاف و نیمه شفاف و انعکاس نور در سطوح مختلف فضا	ایجاد فضای معنوی، خلوص و سببیت آزودن بعد زمان به فضا، گسترش فضاها	ماده‌زایی و سببیت

معماران ایرانی، با روش‌ها و عناصر متفاوت، فضایی شفاف را به وجود آورده‌اند. ماده مکعب بنا را تا آن جا که ممکن است، توسط حیاطها، ایوان‌ها، روزنه‌ها، گشایش‌ها و نورگیرها برداشته و آن چه از ماده باقی مانده حداقلی است که برای برپا ماندن بنا لازم است (میرمیران، ۱۳۷۷: ۹۵). شفافیت حاصل ادراک همزمان چند موقعیت فضایی است (Kebes, 1965: 78). چنین کیفیتی

در ساختار فضایی معماری ایرانی به دو صورت ادراک می‌شود: ۱. شفافیت حرکتی_ ادراکی، که با حرکت درون فضا همراه است؛ ۲. شفافیت بصری_ ادراکی، که به صورت ادراکی است. در معماری بناهای زیارتگاهی، عناصر فخر و مدین، شبک و روزن سبب شفافیت فضاها شده‌اند. با این عناصر ساختمان بازتر، نقش فضاها جدی‌تر، و بیرون به درون کشانده شده؛ درختان و طبیعت از درون مشهود و محیط با درون بنا یکی شده است. کیفیت شفافیت در ساختار فضایی، سبب نورانیت، حس تعالی و تحول فضا شده که علاوه بر تعامل بصری میان درون و بیرون، حجم‌های نور و روشنایی را به دنبال دارد. در معماری ایران، کالبد بناها تا حد ممکن توسط معمار، شفاف و تعامل درون و بیرون دید آمده است. در هنر دوره اسلامی حرکت وسیله‌ای برای دانستن و درک فضا می‌باشد که می‌توان آن را پرواز روح یا خروج از دنیا و سفر به دنیای خیال نامید. می‌توان گفت حرکت جوهر درک هر فضایی است (رستمی، پیری زاده، ۱۳۹۳: ۲). حرکت اصل همه تجربه‌های فضایی است، و درک فضا نیز متکی به حرکت است (رحیمیان، ۱۳۸۳: ۱۴۶). با توجه به این که بناها ثابت و غیرمتحرک هستند، انسان برای درک کامل فضایی باید با حرکت و از میان عناصر عبور کند در برداشت شفافیت از ادراک فضا، ارتباط درون و بیرون به مفاهیم پیوستگی، یکپارچگی و تمامیت تعمیم داده می‌شود (Massera, 2010: 56). شفافیت عاملی برای نیل به پیوستگی داخل و خارج بناست (Rost, 2008: 4). نادر اردلان، مفهوم پیوستگی فضاها را مثبت را این گونه بیان می‌کند: «این مفهوم، که فضا باید در ایجاد فرم‌ها هدایت کننده باشد، از مفاهیم مهم در درک معماری سنتی ایرانی اسلامی است. این تفصیر ساده از پیوستگی فضاها، که انسان درون فضا آزادانه حرکت می‌کند نه جسم جامد، در معماری مورد توجه قرار گرفته است. این معماری با وابستگی فراوان پیوستگی فضاها مثبت^۱، هیچ گونه مانع و انقطاعی در جریان حرکت انسان به وجود نمی‌آورد و انسان همواره در فضایی مواج و بازشونده حرکت می‌کند که تا ابد یکپارچه باقی می‌ماند» (Ardalan, 1973: 47). کیفیت فضای مثبت ایجاد کننده ارتباط بین فضاها است. پیوستگی فضاها مثبت و منفی به وجود آورنده وحدت است. که شامل تکرار ویژگی یک فضا

^۱ پیوستگی فضای مثبت معادل واژه «positive space continuity» است. که برای مطالعه بیشتر مراجعه شود به (Ardalan, 2016: 245).

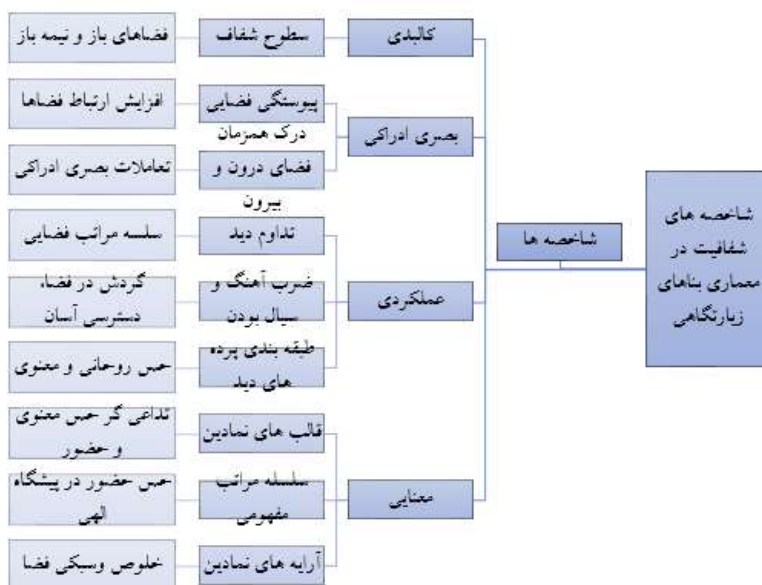
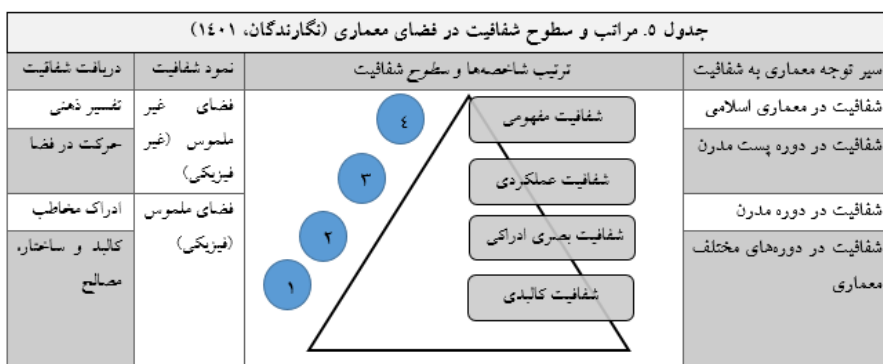
در دیگری، در هم رفتگی دو فضا به گونه‌ای که گسست ناممکن باشد، رعایت مقدار دو فضا نسبت به هم (تقوی بلسی، روشناس، ۱۳۹۰). مصداق بارز فضاهای پر و خالی در معماری بناهای زیارتگاهی را می‌توان در معماری رواق مشاهده کرد.

وجود نظام ترتیب در قرارگیری فضاها و وقوع فعالیت‌ها، عملکردها، دیدها و حرکتهاست، ترتیب و انسجام فضاها از این طریق نشات می‌گیرد که در تدریجی فضاها تا رسیدن به فضای مقصد درک و احساس می‌شود (گروتر، ۱۳۸۵: ۳۸۲). از این جهت این عامل می‌تواند موجب ایجاد حس حرکت در بنا شده و یا حرکت چشم را ایجاد کند. سلسله فضاهایی که انسان به طور فیزیکی از آن‌ها عبور می‌کند و وارد فضای بعدی می‌شود، به صورت زنجیروار دارای پیوستگی هستند، به طوری که انقطاعی در تسلسل فضاها محسوس نمی‌گردد. تعامل از یک طرف بنا تا انتها پیوسته، و آدمی همواره فضا را به واسطه ارتباط با حیاط، و سلسله فضاهای دیگر، بی‌انتهای اما متعین و تعریف شده احساس می‌کند. در زیارتگاه علی ابن مهزیار اهوازی، امامزاده عبدالله شوشتر و شاه‌رکن الدین دزفول سلسله مراتب به ترتیب تا رسیدن به زیارتگاه و فضای گنبدخانه شامل: ورودی، فضای شبستان و گنبدخانه می‌باشد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

معماری امروز ایران، میراث‌دار سنتی چند هزار ساله است که در روندی تدریجی و به هم پیوسته، سیری تکاملی را طی نموده است. حاصل این هم افزایی چند هزار ساله، آثار غنی به لحاظ کالبدی و فضایی است که از زوایای گوناگون، در خور مطالعه است. بناهای زیارتگاهی که در ارتباط با شهر و فضای شهری قرار دارند به عنوان منظر فرهنگی شهر و یک فضای جمعی در ارتباط با راه‌ها و فضاهای دیگر کارکرد داشته است. فضا در این معماری ماده و موضوع اصلی است؛ از این رو فهم کیفیت عمومی آثار معماری بناهای زیارتگاهی، حاصل ادراک ساختار فضایی آن آثار است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهند که، شفافیت ساختار فضایی بناهای زیارتگاهی به عنوان کیفیتی ادراکی در رابطه بین درون و بیرون فضا محسوس می‌شود و به چهار شاخصه کالبدی، بصری ادراکی، عملکردی و معنایی (مفهومی) قابل تقسیم‌بندی است (جدول ۵). که این شفافیت حاصل تداوم بصری بین فضاهاست، عناصر شفافیت بصری ادراکی، سبب نورانیت، تداوم بصری و درک همزمان فضای درون و بیرون می‌شود، این امر توسط عناصری نظیر روزن، شبک و فخر و مدین تحقق یافته است. چنین شفافیتی ضمن تفکیک دقیق فضای درون از بیرون، نوعی امتزاج و اختلاط میان آن‌ها شکل می‌دهد. در معماری بناهای زیارتگاهی در ایران فضاها دارای شکل تعریف شده، معین و مستقل از یکدیگر هستند، با این حال

فضاها از درونی‌ترین تا بیرونی‌ترین و حتی تا عمومی‌ترین فضاهای شهری به صورت زنجیروار به هم پیوسته‌اند. تسلسل و پیوستگی این فضاها یکی از مهمترین ویژگی‌های ساختار فضایی معماری بناهای زیارتگاهی است. چنین تجربه فضایی به صورت شفافیت حرکتی ادراکی قابل تبیین است، که با عناصری نظیر ایوان، حیاط و گنبد خانه محقق شده است. در نتیجه شکل‌گیری آن نوعی رابطه شفاف و متداوم بین درون و بیرون است. ضمن اینکه معماری بنای زیارتگاه علی ابن مهزیار اهوازی، امامزاد عبدالله شوشتر و بقعه شاه‌رکن الدین دزفول سبک، شفاف، متسلسل و پیوسته است و در عین حال دارای حریم، محصوریت و فضاهای تعریف شده می‌باشد.

نمودار ۱. سطوح و شاخصه‌های شفافیت در بناهای زیارتگاهی بر مبنای الگوی پیشرفت معماری اسلامی ایرانی

(نگارندگان، ۱۴۰۱)

منابع

- آرنه‌ایم، رودلف (۱۳۸۲). پویه شناسی صور معماری (ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی). سمت. تهران.
- ابراهیم‌زاده، اکرم؛ صالحی‌کاخکی، احمد (۱۳۹۷). امامزاده شهداء سلطان ابراهیم خرمی‌ده بید فارس خانقاهی از عصرایلخانی تیموری. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۸ (۱۹)، ۱۶۷-۱۸۶.
- ابوطالبی، مهدی (۱۳۹۶). نقش علوم انسانی اسلامی در تمدن نوین اسلامی از نگاه مقام معظم رهبری، تحقیقات بنیادین علوم انسانی، شماره ۶، ۹۷-۱۲۴.
- اردلان، نادر (۱۳۵۳). آفریدن نو. هنر و معماری، ۲۵ و ۲۶.
- اردلان، نادر؛ بختیار، لاله (۱۳۸۰). حس وحدت، سنت عرفانی در معماری ایرانی (ترجمه حمید شاهرخ) تهران: نشر خاک.
- اتینگهاوزن، ریچارد؛ گرابار، الگ (۱۳۷۸). هنر و معماری اسلامی. ترجمه یعقوب آژند. تهران: نشر سمت.
- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۷۳). خوزستان و تمدن دیرینه آن، جلد ۲، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- اقتداری، احمد (۱۳۷۵). آثار و بناهای تاریخی خوزستان، جلد ۱، تهران: نشر اشاره.
- امام شوشتری، محمد علی (۱۳۳۱). تاریخ جغرافیایی خوزستان، تهران: نشر امیرکبیر.
- بابایی، محمدرضا، سلطان زاده، حسین و شریک زاده، مسعود (۱۳۹۰). مقدمه‌ای بر مفهوم و انواع شفافیت در هنر و معماری معاصر غرب، معماری و شهرسازی/ایران، (۳)، ۵-۱۶.
- بحرینی، سیدحسین؛ طیبیان، منوچهر (۱۹۹۸). مدل ارزیابی کیفیت محیط زیست شهری، محیط زیست، ۲۴ (۲۱ و ۲۲)، ۴۱-۴۵.
- برتون، جونل‌پی (۱۳۷۷). فضای مقدس. (ترجمه مجید محمدی). نامه فرهنگ، (۱)، ۱۴۵-۱۲۸.
- بور کهارت، تیتوس (۱۳۹۲). هنر اسلامی زبان و بیان، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران (سروش).
- پاکباز، روئین (۱۳۷۸). دایره المعارف هنر و گرافیک. تهران: نشر فرهنگ و معاصر. چاپ اول.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۲). سبک شناسی معماری ایران، تهران: پژوهنده.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۳). سبک شناسی معماری ایرانی، تهران: انتشارات سروش دانش.
- پرتوی، پروین (۱۳۸۸). پدیدارشناسی معماری، فرهنگستان هنر، تهران.
- تقوی بلسی، مظفر؛ روشناس، سید محمد امید (۱۳۹۰). مبانی کاربردی هنرهای تجسمی، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی واحد تهران.

- دری، علی؛ طلیسچی، غلامرضا (۱۳۹۷). بی حد و حصر بودن و بی نهایت بودن ساختار مکانی معماری ایرانی اسلامی در مساجد صفوی، *تحقیقات معماری اسلامی*، ۶(۱۹)، ۲۰-۲۴.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۹). لغتنامه دهخدا. جلد ۱۸، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حائری، محمدرضا (۱۳۸۸). نقش فضا در معماری، *تحقیقات فرهنگی تهران*، تهران.
- جزایری، سید عبدالله (۱۳۲۸). تذکره شوستر، اهواز: کتابفروشی صافی.
- حیاتی، حامد؛ گمراوی، کاظم (۱۴۰۰). گونه شناسی و بررسی تطبیقی معماری بقاع متبرک دوره اسلامی، *اندیشه معماری*، ۵ (۹)، ۴۰-۵۴.
- حمزه نژاد، مهدی و دشتی، مینا (۱۳۹۵). بررسی خانه‌های سنتی ایرانی از منظر پدیدارشناسان و سنت گرایان معنوی، *نقش جهان*، ۲(۶)، ۲۴-۳۵.
- دیبا، دارا (۱۳۷۸). *حصول زبانی نو برای معماری ایران، معماری و شهرسازی*، ۷(۵۰ و ۵۱)، ۹۸-۱۰۳.
- رحیمیان، مهدی (۱۳۸۳). سینما: معماری در حرکت. تهران: سروش.
- رستمی، رامین؛ پیری‌زاده، روح‌الله (۱۳۹۴). بررسی نمونه‌هایی از عناصر پیش زمینه‌گرایی در معماری سنتی ایران، *همایش بین‌المللی طراحی و روش‌های نوین در معماری پیشین‌گرا*، تبریز.
- رستمی، رامین؛ پیری‌زاده، روح‌اله (۱۳۹۳). معماری ایرانی، معماری حرکتی و نقش آن در شفافیت فضا. در اولین کنگره بین‌المللی افق‌های جدید در معماری و شهرسازی، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر و معماری، ۱۷-۱۸ دی
- رشکیانی، مهدی (۱۳۹۳). رسانه ملی و الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
- زکی، محمد حسین (۱۳۶۶). تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام، تهران: اقبال.
- سالاری، سوگل، محمدی، بهزاد و پیری، سعید (۱۳۹۲). بررسی تحلیلی نمود شفافیت و تأکید بر کاستن از ماده و افزایش فضا در برخی نمونه‌های ارزشمند معماری ایرانی، *پژوهش‌های شهری هفت حصار*، ۱ (۴)، ۷۱-۸۱.
- سجادی، علی (۱۳۹۶). آرامگاه‌های جنوب غرب ایران، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- سعادت، داوود، اعتصام، ایرج؛ مختاباد امرئی، سیدمصطفی و مهدوی نژاد، محمد جواد (۱۳۹۶). تبیین مفهوم شفافیت در دوره‌های مدرن، پست‌مدرن و ارزیابی آن در معماری اسلامی ایرانی، *پژوهش-های معماری اسلامی*، ۵ (۱۵)، ۷۵-۹۰.

- سیفیان، محمدکاظم؛ محمودی، محمد رضا(۱۳۸۶). محرمیت در معماری سنتی ایران. هویت شهر، ۱ (۱)، ۳-۱۴
- صنعتی، لیلا (۱۳۸۵). پنجره و خورشید: اصول طراحی پنجره بر اساس تنظیم نور و سایه، پایان نامه کارشناسی ارشد معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی تهران.
- عمید، حسن(۱۳۸۱). فرهنگ عمید. شهری: نشر بیغش.
- کیانی، محمد یوسف؛ محمد مرتضایی(۱۳۸۶). زیر ساخت های طبیعی و فرهنگی در شکل گیری شهر گرگان در دوران اسلامی. اثر، ۴۲ و ۴۳، ۱۲۴-۱۲۹
- مسعودی اصل، بهزاد؛ فرزین، احمدعلی؛ جوادی، شهره؛ براتی، ناصر(۱۳۹۷). مبانی معماری مقابر امامزادگان در ایران. باغ نظر، ۱۵ (۶۴)، ۵-۱۴
- میرمیران، سید هادی(۱۳۷۷). سیری از ماده به روح. مجله معماری و شهرسازی، ۶ (۴۲ و ۴۳)، ۹۴-۱۰۰
- میرمیران، سید هادی(۱۳۷۴). اصول معماری ایران. آبادی، ۱۹(۵)، ۲۸-۳۰
- مخلصی، محمد علی(۱۳۶۹). توضیحی بر مقاله مسجد جامع جاجرم، اثر، ۱۸ و ۱۹، ۱۶۵-۱۶۷
- ناظر، زینب، بلالی اسکویی، آریتا و کینژاد، محمد علی(۱۳۹۵). ارزیابی شفافیت معنایی گنبدها در مساجد با تأکید بر عملکرد روشنایی فضایی، پژوهش های معماری اسلامی، ۴ (۱۲)، ۹۴-۱۱۲
- ماهوش، مریم(۱۳۸۵). حضور کیفی نور در معماری جان بخشی کالبد، پردازش فضا، رساله دکتری، دانشگاه تهران.
- معماریان، غلامحسین(۱۳۸۷). آشنایی با معماری مسکونی ایرانی، گونه شناسی برون گرا. تهران: سروش دانش.
- معماریان، غلامحسین؛ طبرسا، محمدعلی(۱۳۹۲). گونه و گونه شناسی معماری، معماری و شهرسازی ایران، ۴ (۶)، ۱۱۴-۱۰۳.
- معماریان، غلامحسین؛ دهقانی تفتی، محسن(۱۳۹۷). در جستجوی معنایی نو برای مفهوم گونه و گونه شناسی در معماری (مطالعه موردی: خانه گونه تالاردار شهر تفت)، مسکن و محیط روستا، ۳۷ (۱۶۲)، ۳۸-۲۱
- نصر، سیدحسن(۱۳۷۵). هنر معنویت اسلامی. ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، هنر، ۷ (۲۸)، ۴۵-۵۲
- نعمت گرگانی، ام البنین(۱۳۸۱). پیشینه نور در معماری و وسایل روشنایی در هنر اسلامی ایران. اثر، ۲۴ (۳۵)، ۳۱۶-۳۲۳.

نوربرگ شولتز، کریستین (۱۳۵۳). هستی، فضا و معماری (ترجمه محمد حسن حافظی). تهران: کتابفروشی تهران.

نقره کار، عبدالحمید (۱۳۹۳). تعامل ادراک انسانی با ایده های فضایی هندسی در معماری. تهران: امیر کبیر. نعمتی، محمد؛ شهلائی، علیرضا (۱۳۹۴). تحول فضایی در معماری مساجد چهار ایوانی نسبت به مساجد شبستانی، هویت شهر، ۹ (۲۲)،

هیلن برند، رابرت (۱۳۹۰). هنر و معماری اسلامی، ترجمه اردشیر اشراقی، روزنه، ۲۲، ۷۵-۸۶

Ardalan, Nader (1973), The sense of unity: The Sufi tradition in Persian architecture.

Brownell, B., (2012). Material Strategies: Innovative Applications in Architecture, New York: Princeton Architectural Press.

Islami, Seyed Yahya. (2012). The Opacity of Glass Rethinking Transparency in Contemporary Architecture. International Journal of Architecture and Urban Development (2): 39-44.

Forty, Adrian, (2004), Transparency: The disconnecting concept in Architecture, words and buildings, London, Thaes & Hudson Ltd.

Kepes, Gyorgy (1965), Structure in Art and in Science, studio vista, London.

Kunnawar, Sunaina (2009-2010). Transparency in Architecture, Smt. MM. College of Architecture.

Luchinger, Arnulf (1981), Structuralism in architecture and urban planning, Karl Kramer Verlag, Stuttgart.

Rost, hans (2008), Transparency: the disconnecting concept in architecture, Holland: Barlakhe in Rotterdam.

Rowe, Colin & Slutzky, Robert (1963), Transparency: literal and phenomenal, them it presses, Perspecta.

Rowe, Colin, Robert Slutzky, and Oechslin. (1997). Transparency. Commentary by Hoesli, Bernhard & an introd. boston; berlin: birkhauser: Basel.

Mokhtarshahi Sani. Rafoonch. 2009. An Inquiry into Iranian Architecture Manifestation of Identity. Symbolism and Power in the Safavid's Public Buildings, Doctor of Philosophy in Architecture. Eastern Mediterranean University.